

O važnosti pronalazaka iz vremena starog Orienta za jevrejsku znanost.

Napisao nadrabim Dr. Leopold Fischer, Vršac.

Apologetici Jevrejstva otvorilo se tokom prošlih decenija široko i mnogostrano polje rada. Prvobitno su se apologetični spisi ograničili na obranu ideje, morala i etike, koje su htjeli da ospore Židovstvu. Ovu borbenost izazvalo je sukobljavanje s kulturom te dobe, te je nastala potreba, da se obrani vlastiti posjed, da se svijetu objasni duh jevrejske religije i da se obore optužbe, što se protiv njega dizale. Apologetika imala je još i tu važnost, da pokaže, kako Jevreji blagotvorno učestvuju u svim granama javnog i duševnog života. Ovo bijaše najstarija vrsta apologetike, koji potiče još iz mračnog srednjeg, dapače iz samog starog vijeka; Filo i Josefus prvi su predstavnici ove apologetike.

U prošlom stoljeću zadobila je apologetika jedno daljnje, kudikamo zamašnije područje. Trebalo je obraniti najsvetije naše dobro, knjigu, koja je cijelome svijetu dala civilizaciju, humanost i kulturu. Ova je obrana stvorila mnoga djela opovrgavanja i dokazivanja. Kršćanska teologija htjela je, da se interzivnije pozabavi biblijom, no u tu svrhu manjkao joj je bezuvjetno potrebni temelj, a to je znanje hebrejskog jezika, gramatike i sintakse. Trebalo se osim toga uživiti u one prastare prilike, a ovi su teolozi sve to gledali kroz naočale sadašnjosti, akoprem se doba izraelitske povjesti već po klimi i koloritu Palestine u veliko razlikovala od današnjeg vremena. Naravna je posljedica tog nepoznavanja bila, da su sve, što im ne bijaše razumljivo, proglasili »neprotumačivim«, i tako našli, da su mnoga mjesta u našem Svetom Pismu u protuslovlju. Usprkos toga, što naša tradicija pruža pouzdane dokaze o protivnome, ustvrdili su oni, da su pojedini dijelovi biblije sastavljeni u razna vremena, za kojih je biblija doduše već postojala, no u formi predaje. Držali su dakle biblijsku znanost šahovskom pločom, a bibliju i njene dijelove figurama, koje se mogu prema potrebi pomicati. Uvjerljivost, s kojom su iznašali ove mudrosti, ne smije da zapanji nepristranog istraživaoca. Žaliti se mora samo to, da je ovaj način istraživanja biblije prodro i u neke jevrejske krugove. Razlog ove žalosne činjenice je dvojak. Prvo, što ovi krugovi bazi-
raju na istoj predpostavci, kao i kršćanski im suborci, a kraj toga se još boje, da bi na području znanosti izgubili »ravnopravnost«, kad ne bi proprimali sve vratolomne hipoteze i emen-

dacije, a po mogućnosti u njima pošli još dalje od ostalih. Unutar nekoliko decenija razvio se pravi lov za hipotezama. Jedna biblijsko-kritička škola razorila bi naporno sazidanu zgradu neke druge škole, postavila bi na njeno mjesto novu, isto tako umjetnički izvedenu i na oko isto tako čvrstu zgradu, dok ne bi opet došla treća, koja bi i ovu razorila¹⁾. Ova cijela igra učvrstila je samo nadu, da će se nauka jednoć ipak vratiti ozbiljnom i uvidjavnom istraživanju, koje će za našu bibliju pokazivati više razumijevanja. Zapažamo, kako hiperkritička škola, koja operira s najčudnijim hipotezama, postojano gubi na terenu. Nakon mnogih zabuna i smutnja došla je prošlih godina i kršćanska teologija do objektivnije i pravednije ocijene bibliske književnosti. Tek danas možemo da mirno ustvrdimo, da je biblija izdržala krizu tog kritičkog istraživanja, i što više, u svjetlu modernih metoda istraživanja porasla joj je vrijednost²⁾.

Treće područje svog djelovanja zadobila je apologetika god. 1902. i to u prepirci poznatoj pod imenom »Babel und Bibel«. Ovu je prepirku prouzrokovao Friedrich Delitzsch svojim predavanjima³⁾, koja je održao u nazočnosti njemačkog cara. Ova je predavanja održao Delitzsch nakon svog višegodišnjeg boravka u starom Babilonu, gdje je prisustvovao iskapanjima, što ih je pod vodstvom Koldewey-a priredila »Deutsche Orient-Gesellschaft«. Ovoj je ekspediciji uspjelo, da pronadje mnogo vrijednih nalaza. Delitzsch se kroz čitavo ovo vrijeme (1899—1901) bavio isključivo ovim babilonsko-asirijskim pismenim spomenicima, pa je utisak ovih novih otkrića bio prevelik, a da bi se Delitzsch kraj svog entuzijazma za zamašne tekovine asirijologije dosjetio, da ispita, kolika je zapravo vrijednost ovih spomenika babilonsko-asirijskog klinovog pisma kao znanstvenih vrela. Tako se desilo, da je on ove natpise jednostrano precijenio. Zbog toga Delitzsch i podmeće biblijskim vijestima babilonsko asirski upliv i izjednačuje religiozne uredbe biblije s onima Babilonaca. Stoji izvan svake sumnje, da je babilonska kultura mnogo toga dala narodima staroga svijeta⁴⁾, a za cijelo je utjecala i na kulturu starih Izra-

¹⁾ Nije naša zadaća, da prikazemo povijest kritike biblije u svim njezinim fazama, upućujemo samo na djelo B. D. Eerdmann-a: *Alttestamentliche Studien*, jer pisac u tom djelu obara stare biblijsko-kritičke hipoteze i stvara nove.

²⁾ Ne ćemo ovdje da napominjemo važne i glasovite radove jevrejskih učenjaka, već samo pokazujemo na prokret, koji je nastao u kršćanskih učenjaka. Djela, koja dolazi u obzir, imade vrlo mnogo, pa ćemo napomenuti samo nekoliko od onih pisaca, koji su uvidjeli dosadanju pogriješku pa su djelomice ili sasvim otklonili biblijsku kritiku. Evo im imena: König, Strack, Hommel, Riehm, Dillmann, Kittel, Klostermann, Landersdorfer, Karge, Kroell, Kaulen-Hoberg, Peters, Lagrange, Kegel i drugi.

³⁾ Delitzsch je u ovoj prepirci potpomagao Hugo Winkler, drugi orijentalista berlinske univerze, a kasnije je tu raspravu sam proveo do kraja.

⁴⁾ Hommel, *Geschichte des alten Morgenlandes*, Berlin 1912 tvrdi na str. 8, da je Egipat cijelu svoju kulturu preuzeo od Babilonaca.

eličana¹⁾, no kultura biblije bijaše od nje uvijek nezavisna, a redovito od nje oprečna. Kada je Delitzsch u svojem prvom predavanju iznio kao rezultat svoga rada zaključak protivan ovim činjenicama, govorio je pred publikom, koja nije bila u stanju, da presudi njegove hipoteze, pa ih je bez daljnega poprimila i širila. Deltzschevi su izvodi izazvali pravu buru, e da bi se predusrelo ovoj opasnosti; nastalo je mnoštvo prigovora i protudokaza, kako da se osigura istina²⁾.

Danas je cijela ova prepirka oko »Babel und Bibel« pokopana u pretincima biblioteka. Od te bure proteklo je gotovo 20 godina. Iskapanja u Mesopotamiji³⁾, rezultati odgonetanja pismena po asirolozima, dali su nam nove nalaze, nove dokumente različitog sadržaja. Uprkos ili bolje rekuć baš zbog tih mnogih istraživanja na području asirologije, nijesu Delitzschove hipoteze naišle na potvrdu. Njegov pokušaj, da Izraeličanima ospori posjed monoteizma, nije uspio. Izrael je sa svojim strogim monoteizmom u očitij protimbi sa Babiloncima i s ostalim semitskim narodima Orienta, koji su ispovijedali mnogoboštvo. Babilonski kipovi bogova i one mnogobrojne čarobne formule, koje nam je uspjele pročitati, ne mogu nikako da se izjednače s progonjenjem mnogoboštva i cijelog sistema čarobnjaštva, što ga je sproveo Izrael⁴⁾. »Šabbatu« što ga imadu Babilonci, nije u nikojem pogledu identičan sa svetkovinom subote, što je propisuje biblija, već zbog toga, što je taj »šabbatu« vezan za stalne dane u mjesecu (7. 14. 21. i 28. u mjesecu), dok biblijska subota pada na svaki sedmi dan tjedna. »Šabbatu« bio je dan nesreće, dan žalosti za kralja, svećenika i ljekara, dok Izrael radosno i pun veselja slavi dan subote kao dan potpunog počina⁵⁾. Prema bibliji je sam Bog tvorac svega, koji je jedini svemogućí Bog i postajao već prije stvaranja svijeta. Babilonski mit stvaranja nam pako kaže, da su bogovi nastali iz kaosa, prema tome su oni sami tek tvorevine stvaranja; bog svjetla Marduk rasijekao je tijelo Tihamata i stvorio iz njega nebo i zemlju i sve, što je živo. Biblija dakle u svom prikazu stvaranja svijeta nipošto nije

¹⁾ Ovaj je utjecaj zapaža osobito na jezičnom području, često je već dokazan, no nikada u dovoljnoj mjeri

²⁾ S jevrejske strane napominjemo radove J. Barth-a, D. H. Müller-a, L. A. Rosenthal-a, D. Feuchtwang-a, M. A. Klausner-a, A. Tánzer-a, J. Opperi-a, N. Porges-a, L. Mandel-a, W. Münz-a, D. Leimdörfer-a, L. Goldschmied-a, J. Hirsch-a, B. Jacob-a, S. Meyer-a. S kršćanske strane imade izvrsnih djela protivne tendencije i to od E. König-a, C. H. Cornill-a, Budde-a, Hommel-a, Zimmermann-a, Oettli-a, Merx-a, Sayer-a, Kittel-a, Jeremias-a, Grimme-a, Nickel-a, Weber-a, Volz-a, Bezold-a, Gunkel-a, Voelter-a, Giesebrecht-a i još mnogo drugih.

³⁾ Ovako se zove Babilonija (t. j. grčki prijevod hebr. Aram Naharaima), jer ju protiječu dvije velike rijeke, Eufrat i Tigris.

⁴⁾ V. primjerice M. Jastrow: Die Religion Babylonien und Assyriens, Giessen 1905.

⁵⁾ V. Hehn: Siebenzahl und Sabbat bei den Babyloniern und im Alten Testament, Leipzig 1907. str. 21, i J. Barth: Babel und israelitisches Religionswesen, Berlin 1902. str. 14.

kopija babilonska¹⁾). I nastojanje, da se biblijska priča o potopu svede na babilonske izvore, ostalo je bezuspešno. Indijci i Feničani takodjer pričaju o nekom velikom potopu, za kojeg se samo jedan čovjek spasio ladjom. Babilonska priča o tom potopu predleži nam u dvim verzijama, jednu nam daje epos Gilgameš, a druga je god. 1910. nadjena u biblioteci hrama od Nippura. U nekim se pojedinostima slaže ova priča o potopu s biblijskim izvještajem, no u mnogima se od nje razlikuje, iz čega ali ne možemo zaključiti, da je biblija preuzela babilonsku priču²⁾).

Bilo bi krivo, kad bismo mislili, da su ova tri područja apologetike naškodila Jevrejstvu i njegovoj religiji. Ovo razračunavanje s mnogobrojnim napadima na Jevrejstvo i njegovu nauku stvorilo je veliku literaturu, koja se pozabavila idejama i istinama biblije, talmuda i svekolike jevrejske književnosti. Upoznala se šnjima i šira publika, te su time postigli, da je Jevrejstvo naišlo na veće razumijevanje.

Drugo područje apologetike, ili t. zv. biblijska kritika polučila je, da su se i jevrejski krugovi energično latili rada oko biblije i da su tako dublje prodrijeli u ono najsvetije blago, što ga posjedujemo. Ovo područje nije više prepušteno lih nejevrejskim istraživačima, koji su iz njega stvarali često samo lovišta za svoje puste hipoteze. Time se došlo do spoznaje, da i te kako moramo braniti bibliju, taj stup naše povjesti i književnosti od neprijatelja, a i od zlih prijatelja.

I svadja oko »Babel und Bibel« imade svojih dobrih strana, pa nam je donijela lijepih plodova. Ova je prepirka potvrdila istinitost starojevrejske tradicije i ispravnost njenog shvaćanja. Dokazala je, da je Izrael svoj religiozni posjed primio od Boga, a nikako ne od Babilonaca³⁾. Dokazala je, da biblijska nauka o čistom, etičkom monoteizmu nije pozajmljena od Babilonaca. Dokazala je originalnost biblijske predaje o pradobi čovječanstva, o počecima izraelskog naroda, o postanku zakona Pentateuha i njegovu vjerodostojnost⁴⁾. Zbog ove prepirke sazrijela je u sferi biblijske kritike spoznaja, da se dosadanji krivi put mora napustiti. Ova je spoznaja dovela u biblijskokritičkoj literaturi posljednih decenija do neke nesigurnosti i plašljivosti, koja se go-

¹⁾ V. J. Nikel: Genesis und Keilschriftforschung, Freiburg 1903. Kirchner: Die babylonische Kosmogonie und der biblische Schöpfungsbericht, Münster 1910.

²⁾ Prvu babilonsku vijest o potopu vidi E. Schrader: Die Keitinschriften und das Alte Testament, str. 255 ff. Drugu vijest vidi H. Hilprecht: Der neue Fund zur Sintflutgeschichte aus der Tempelbibliothek von Nippur, Leipzig 1910. — Predaleko bi nas povelu, kad bismo nabrojili pojedina mjesta babilonskog izvještaja, u koliko se slaže s biblijskim, odnosno razlikuje.

³⁾ Vidi ova tumačenja kod E. Sellin-a: Die alttestamentliche Religion im Rahmen der anderen altorientalischen, 1908.

⁴⁾ Opširno o tome J. Nikel: Das alte Testament im Lichte der altorientalischen Forschung, 8 sv.

tovo u svim djelima može zapaziti, te je baš ona prouzročila taj obrat k smotrenosti i oprezu¹⁾.

S ova tri područja nije zahvat apologetike ograničen. Niču nove znanosti, nova otkrića, nove bure se dižu protiv biblije, rekao bi čovjek, da se čvrsto deblo biblije prelomilo, da je iščupano zajedno s korijenjem svojim. Ova nova istraživanja još nijesu prodrli u javnost, kako se to desilo u navadena tri područja, i to stoga, jer je svijet nakon prepirke o »Babel und Bibel« spram tih vječitih pronalaza postao oprezan i nije želio, da čuje nedokazane teorije i hipoteze. Ova istraživanja imala su svrhu, da vjeru Izraelovu dovedu do njenih izvora, da ispitaju, nije li podrijetlo joj strano, a sve to zbog toga, da podrede historiju izraelovu ostalim narodima staroga svijeta. Samo se po sebi razumljivo, da su promašili svoj cilj i da im nije uspjelo potresti veličinu i moć riječi, što ih zbori biblija.

Ukratko ćemo napomenuti dva od najvažnijih ovih pokušaja, jer nam okvir ove rasprave ne dopušta da u to područje dubje zalazimo.

U prvom ćemo redu napomenuti egiptologiju i rezultate, što su ih iznijela iskapanja u području Nila. Učenjaci su neko vrijeme mislili, da će u zemlji Faraona naići na ključ cijele izraelitske povijesti. Tih je fantazija u posljednje vrijeme nestalo, akoprem još uvijek imade učenjaka, koji nastoje dokazati, kako su Abraham, Jakob, Josip i Mojsija tek figure egipatske mitologije. Te svoje hipoteze dokazuju pukom samovoljom i očitom nedosljednošću²⁾.

Mnogo je prašine usvitlao spomenik Hammurapijev³⁾, što ga je dominikanac Scheil god. 1901. iskopao u Susi. U taj kamen dao je babilonski kralj Hammurapi uklesati cijeli svoj zakonik i to po prilici god. 2250, pa je ovaj zakonik najstariji, što ga poznajemo. Razumljivo je, da se smjesta pojavila hipoteza, da je Mojsija obilno crpio iz tog zakonika i da ga je većim dijelom preuzeo u svoj biblijski zakonik. Nemogućnost ovog shvatanja

¹⁾ Vidi mišljenje Kittelovo: *Geschichte des Volkes Israel*, Gotha 1909—1912. str. 549 i Fr. Meffert: *Israel und der alte Orient*, M. Gladbach 1921. str. 219 i Karl Budde: *Geschichte der alt-hebräischen Literatur*.

²⁾ O tome vidi Völter: *Die Patriarchen Israels im Licht der ägyptischen Mythologie*, Leipzig 1921. Meyer: *Die Israeliten und ihre Nachbarstämme*, 1906. str. 151. Knudson: *The religious Teaching of the Old Test.* 1919. str. 171. — Priče iz prve knjige Mojsijeve i povijest patrijarha dovedene su i u vezu s indijskim mitima, tako Pt. v. Bohler: *Genesis*, Königsberg 1835. — I asirijologija je nastojala, da u našim prađjedovima nađe neke astralnomitološke pojave, vidi P. Jensen: *Der Gilgamesch-epos in der Weltliteratur*, I. i usporedi Lehmann-Haupt: *Israel*, Tübingen 1911. str. 8. — Alfred v. Gutschmid žigosao je gorkom ironijom ovu divlju jagmu, vidi Lotz: *Abraham, Isaak und Jakob*, 1910. str. 25.

³⁾ O pravilnom izgovoru ovu riječi usp. raspravu A. Ungnad-a u *Zeitschrift für Assyriologie*, XXII. 1908. str. 7f.

danas je već dokazana¹⁾, a njezovu čemo pravu vrijednost niže prikazati.

Imade mnogo i raznolikih tvorevima fantazije i hipoteza, kojim je očita tendencija jedino ta, da obore bibliju s njenog visokog pijedestala i položaja, što ga zauzimalje i da uskrati priznanje, što je ide. Ove se krive nauke same osudile, jer nikada nijesu izašle iz soba tih učenjaka, a većem dijelu teologa ostale su savršeno nepoznate²⁾.

Bilo bi krivo, kad bi tko iz rečenog zaključio, da pisac ovih redaka imade namjeru, da omalovažuje vrijednost iskopina i nalaza religioznog, historičkog, juridičkog i komercijalnog značenja. Baš nasuprot. Ovi podaci, što nam pružaju ruševine, od vanredne su važnosti za eksegezu biblije, za istraživanje povijesti, za prikazivanje pravnog i kulturnog života Izraela. Odkrića ovih novih činjenica mnogo su doprinjela, da se osvijetle mnoge tamne točke u disciplinama znanosti Jevrejstva. Iz toga razabiremo, da su nalazi iz babilonskog, asirskog i egipatskog svijeta od velike koristi za razumijevanje biblije, i da njima imademo zahvaliti, što se znaše znanje u mnogome obogatilo.

O vezi tih kultura s kulturom Izraelovom kaže nam uvaženi filozof, Friedrich Muckle slijedeće³⁾: »Die mächtigen Leistungen des kleinen jüdischen Volkes werden sofort vorstündlich . . . , wenn man weiss, dass sie letzten Endes aus der Atmosphäre der babylonischen Kultur mit ihrem Macht- und Erlösungswillen stammen. Und insoferne ist der Versuch, das Wesen dieser Kultur zu ergründen, für unsere Zwecke von hoher Bedeutung«. Ali Muckle ne misli ovdje da je Izrael kopirao ili naprosto pre-

¹⁾ Poglavito D. H. Müller: Die Gesetze Hammurabis und ihr Verhältnis zur mosaischen Gesetzgebung, Wien 1904. Danas je utvrđeno, da je nekoć postajao neki svim semitskim narodima zajednički prasemitski zakonik, koji doduše ne postoji napisan, ali je do nas došao predajom. Odredbe Hammurabijevog zakonika više se razlikuju od ovog semitskog prazakonika, nego odredbe Mojsijevog zakonika. Zbog toga je i piscu ovih redaka uspjelo, da protumači dva zakona iz Hammurabijevog zakonika pomoću talmuda. Vidi L. Fischer: Die Urkunden im Talmud. I. dio, Berlin 1912. str. 88 i str. 124 bilj. 3.

²⁾ U prvom redu ubrajamo ovamo tendencioznu raspravu Harry Torzkyner-a, koja ide jedino za senzacijom, a manjka joj svaka objektivnost. Zove se: Die Bundeslade und die Anfänge der Religion Israels, a izdana je u „Festschrift zum fünfzigjährigen Bestehen der Hochschule für die Wissenschaft des Judentums in Berlin“, 1922. str. 219—294. U toj raspravi pisac fantazira o nekom bogu oblaka vjetra, o bogu vulkanskih oblaka, koji je ujedno bog bujice, vjetra i kiše. (Vidi duhovitu recenziju ovog djela od S. Kaatz-a u „Israelit“-u 1923. sv. 5, 6 i 7). O tim fantazijama i njihovom obaranju vidi E. König: Theologie des alten Testaments, Stuttgart 1923. str. 146f. i 158f. — Dalj-nje teorije, koje idu za time, da izraelske vjere izjednače s nižim vjerskim stepenima jesu: tofemizam (obožavanje sv. drveća ili životinja), animizam (kult predja, kult mrtvacu, mrtvačke žrtve, sazivanje mrtvacu), fetišizam (obožavanje sv. kamena, bregova i žrtvovanje na njima), o tome vidi opširnije König, isto, str. 27.

³⁾ Fr. Muckle: Der Geist der jüdischen Kultur und das Abendland, Wien 1923. str. 168.

uzeo babilonsku kulturu, jer kaže¹⁾: »In durchaus selbständiger Weise verarbeitet Juda das babylonische Kulturgut, ja, es gelingt diesem Volke dort, wo die babylonische Mutterkultur aufgehört, nachtvoll vorwärts drängend und mit lodernder Kraft deren Werk fortführend, der Entwicklung neue Glieder anzufügen«.

U ovo nekoliko redaka dao nam je Muckle uspjetu karakteristiku odnošaja između obih kultura. Ovakova presuda može da bude ispravna sa stanovišta filozofa, koji kulturu Babilona i Izraela poznaje tek iz prijevoda. Orientalista pako, koji sve promatra kroz nepristrano, modificirat će ovaj snošaj, obzirom na rezultate istraživanja prošlih decenija, te će doći do zaključka, da su Izraelci mnogo više toga crpli iz prasemitske kulture, nego iz sekundarne babilonske. Iskopine dokazuju u punoj mjeri ispravnost ove teze.

Ovu je tezu prvi postavio David Heinrich Müller²⁾. Nastojao je da dokaže, kako ne može biti govora o tome, da se Mojsijin zakonik oslanja na kodeks Hammurapi, što je jedina, nama poznata pravna knjiga Babilonaca. Čitave se partije obiju zakonika podudaraju, a po grupaciji i sistematskom slijedu možemo da ih oba svedemo na neki opće-semitski prazakon. Ovaj je prazakon morao da je bliži bio Mojsijinim zakonima, nego Hammurapijevim, jer su Mojsijini zakoni po svojoj grupaciji i formuliranju primarniji³⁾. Mojsija je ovaj prazakon dobro poznao, jer je ovaj još u doba patrijarha bio na snazi. Abraham, koji bijaše savremenik Hammurapijev, dobro je znao ovaj zakon, pa ga je sa sobom ponio u Kanaan, kad je ostavljao Urkasdim i Haran, dakle Babiloniju. Put Abrahamov dokazan je. Jedna generacija predala bi ovaj zakon drugoj i tako je dopro i do Mojsije. Mojsija je poznao dobre i zle strane tog zakona, te ih je uvažio, kad je na temeljima semitskog prazakona postavio svoj novi. Proveo je temeljite izmjene, koje dokazuju njegovu mudrost, blagost i etičku veličinu⁴⁾. Baš zbog otkrića Hammurapijevih zakona dobiva Mojsijina pojava na vrijednosti, pa i najzadrtiji kritičar biblije mora da ju prizna historijskom pojavom prvoga reda. Mojsijin zakonik sadržaje primarnija naziranja nego odgovarajuće odredbe Hammurapijevog zakonika ili su mu odredbe suviše starinske, a da bi mogle potjecati od Hammurapija. Nadalje redaktor Hammurapijevog zakonika nije umio da ispravno shvati mnoge odredbe prazakona, pa nam tek odgovarajuće odredbe Mojsijevog zakonika omogućuju razumijevanje Hammurapijevih odredaba. Svakako ide Mojsiji zasluga, da je prazakon moralno podigao i socijalno dublje shvatio. Do te spoznaje do-

¹⁾ Ib. isto, str. 145.

²⁾ Vidi gore str. 189 bilješka 1.

³⁾ D. H. Müller, kao gore, str. 210ff.

⁴⁾ Predaleko bi nas svelo, da suprotstavimo oba zakona i da dokažemo ispravnost ove teze. Upućujeme samo na radnju D. H. Müller-a, str. 220ff.

vele su nas iskopine, pa u tome im i leži važnost za biblijsku znanost¹⁾.

No nije Hammurapijev zakonik jedini nalaz, koji je od važnosti po staroizraelsko zakonodavstvo, jer dokazuje, da je Mojsija podatke biblije u staro vrijeme zaista naučavao. Babilonske iskopine napunjuju muzeje, a djela, koja se bave odgonetanjem tih spomenika, ispunjuju biblioteke. Najstariji dokumenti potječu iz godine 3750. Za ovu raspravu, koja nastoji, da iz tih iskopina crpi dokaze za starojevrejsku povijest, dolaze u obzir samo oni dokumenti, koji dosižu do vremena Mojsijinih. Kad promotrimo rezultate ovih nalaza, iz kojih smo si rekonstruirali cijelokupni kulturni život Babilona, i kad ih usporedimo s kulturom starih Izraelićana, tad ćemo se uvjeriti o istinitosti starojevrejske tradicije. Doći ćemo do spoznaje, da se kultura starog Izraela razvijala nezavisno od kulture Babilonije. Tek kasnije, kad je Izrael u svojoj vlastitoj zemlji stvorio državu i kad je došao u diplomatsku vezu s Babilonijom, poprimio je djelomice babilonsku kulturu, u koliko je djelovala na njegovu vlastitu kulturu.

Započnimo ponajprije imenima mjeseca, koja će najeklatantnije dokazati nezavisnost biblije od babilonskih uređaba. U babilonskim trgovačkim ugovorima, još od vremena Hammurapijevog i savremenika mu Abrahama, bijahu u običaju imena mjeseci, kako ih znamo iz današnjeg kalendara. Babilonsko je potjecanje ovih imena mjeseci van svake sumnje; Jevreji su ih poprimili u vrijeme babilonskog progonstva, pa ih stoga nalazimo tek u knjigama proroka Zaharje, Estere te Nehemije²⁾. Prije progonstva nijesu Jevreji imali posebnih imena za mjesece, već su ih nazivali rednim brojevima. Samo četiri mjeseca imala su svoja vlastita imena i to valjda zbog važnosti njihove u ratarstvu i u prirodi. Prvi se mjesec zvao »mjesec klasja«³⁾, drugi »mjesec cvatnje«⁴⁾, sedmi pako »mjesec, za kojeg vode nabujaju«⁵⁾ i osmi »mjesec kiše«⁶⁾. Kad bi bila istinita fabula, da su

¹⁾ Usporedi: J. Jeremias: Moses und Hammurabi, Leipzig 1903. i A. Jeremias: Das alte Testament im Lichte des alten Orients, Leipzig 1916. str. 265, te Lehmann-Haupt, kao gore, str. 250f. Lehmann-Haupt, na str. 245 kaže: „Alles in Allem stellt sich heraus, dass Hammurabi unter Zugrundelegung älterer, grossenteils schon zu einer Gesetzesammlung vereinigt Bestimmungen eine Neuordnung des gesamten bürgerlichen und kriminellen Rechtes geschaffen hat“. Ove riječi potvrđuju prepostavku općeg prasemitskog zakonika, pa je tim začudnije, što pisac ovu tezu na str. 254 opet pobija. Ovo pobijanje je takodjer neosnovano, jer se u znanstvenom svijetu tvrdnjom, „die These des Urgesetzes erweist sich als entbehrlich“, ne može oboriti teza, koja bazira na znanstvenoj podlozi.

²⁾ Vidi Zahar. I. 7; Estera 2, 16; 3, 7; Nehem. 1. 1; 2, 1; 6, 15.

³⁾ *הַרְשׁ הָאֲבִיב* u Exod. 13, 4; 23, 15; 34, 18 i Deut. 16, 1.

⁴⁾ *יָרַח וְזוֹ חֹדֶשׁ* I. Kraljevi 6, 37.

⁵⁾ *יָרַח הָאֲתָנִים* I. Kralj. 8, 2.

⁶⁾ *יָרַח כּוֹל* I. Kralj. 6, 38. O značanju ovih imena mjeseca vidi König u ZDMG. 60, str. 613ff.

Izraelci potpuno preuzeli babilonsku kulturu, zašto upotrebljavaju onda starojevrejska djela primitivnije oznake za mjesece, a ne one, koje su Babilonci rabili već mnogo stotina godina prije Mojsije? I ovdje je očito, da je staroizraelitska kultura bila nezavisna od babilonske¹⁾.

I razdioba dana bila je u Babilonaca drugačija, nego u Izraelca. Babilonci dijelili su dan u dvanaest dijelova, svaki po dva sata (dvostruki satovi); dan bijaše tačno fiksiran i odredjen primitivnim sredstvima²⁾. Prema bibliji dijeli se noć u tri noćne straže; prva se zvala »početak noćnih straža«³⁾, druga »srednja noćna straža«⁴⁾, a posljednja »jutarnja straža«⁵⁾. Isto se tako i dan dijelio u tri dijela i to u jutro, podne i večer (רעב ובוקר וצהרים)⁶⁾. Jevreji su babilonsku razdiobu dana po satovima preuzeli tek krajem druge polovice prve države; prvi je puta nalazimo za vladavine kralja Hiskije. U isto vrijeme počeli su Jevreji da rabe i babilonsku sunčanu uru⁷⁾. Tek, kad su babilonski poslanici češće dolazili u Palestinu, mogla je ondje babilonska umjetnost i nauka da istisne primitivniju razdiobu dana, koja je po svojoj prilici bila prasemitska.

Mjere, utezi i novac bili su u oba naroda u glavnome isti. Razlike su tako neznatne, da iz njih ne možemo da izvedemo slične zaključke kao u prijašnjem slučaju⁸⁾. Baš naprotiv, identičnost ovih sistema u oba naroda jače ističe važnost babilonskih nalaza za staroizraelitsku povjest, nego njihova razlika. Ova identičnost dokazuje, da su oba naroda ove sisteme preuzeli iz prasemitske kulture. Za vrijeme Salamona prevladao je u Izraelu fenicijski sistem, jer je u ono vrijeme trgovina s Feničanima bila vrlo jaka, a to nam dokazuju i hebrejska djela iz onog vremena. U djelima prije Salamona ovom feničkom sistemu nema ni traga. Time je opet dokazana starost biblije, jer ona poznaje samo prasemitski sistem, koji se rabio i u Babiloniji, kako nam to potvrđuju iskopine⁹⁾.

U četvrtoj knjizi tore¹⁰⁾ govori se o krvnoj osveti. Krvna

¹⁾ Usporedi Kugler: Von Moses bis Paulus 1922. I. Die Einrichtung der altisraelitischen und die Technik des spätbiblischen Kalenders, str. 1—35

²⁾ Vidi Lehmann-Haupt, kao gore, str. 255 i E. Kalt: Biblische Archäologie, Freiburg 1924. str. 140.

³⁾ Eha 2, 19: ראש אשמורת

⁴⁾ Sud. 7, 19: אשמורת התיכונה

⁵⁾ Exod. 14, 24; I. Sam. 11, 11: אשמורת הבוקר

⁶⁾ Na ovu diobu nailazimo često, vi na primjer: Gen. 48, 16; 35; Deut. 28, 29; II. Sam. 4, 5; משבב הצהרים, »popodnevni san«, iz toga proizlazi, da צהרים znači sat prije i poslije ručka. Prema tome bila je uobičajena dioba dana u tri dijela.

⁷⁾ Vidi I. Kralj. 20, 9—11 i paralelna mjesta u Jes. 38, 8. — Izraz »sat« utvrđen je tek kod Danijela 3, 6; 15; 4, 30; 5, 5. U vrijeme Hiskijine govoro se u mjesto riječi »sat« »stepen sunčane ure« בעקלית.

⁸⁾ Vidi Landersdorfer, kao gore. str. 79 i Kalt. kao gore, str. 56f.

⁹⁾ Vidi Lehmann-Haupt, kao gore, str. 259 i Kalt str. 58.

¹⁰⁾ Poglavlje 35, isto i u V. knj. Mojs. 19, 2—10.

je osveta bila uobičajena u svih naroda staroga svijeta, pa nam predstavlja praformu pravde. Ako je netko bio ubijen, bila je dužnost njegovog najbližeg roda, da ga osveti smrću ubojice ili kojeg njegovog bliskog rodjaka. U babilonskom pravu isčezla je krvna osveta, pa je ne nalazimo ni u Hammurapijevom zakonu. Razlog je tome, što su se obitelji u Izraeličana grupisale u »plemena«, takova su sačinjavala starinsku formu i sviju ostalih naroda, odnosno nutarnjo političke im strukture¹⁾. Ako je koji član plemena bio ubijen, tad je svaki drugi član plemena mogao da uspostavi krvnom osvetom poremećeno pravno stanje plemena. Babilonsko je pako pravo raskinulo plemena, pa je time za svoju djela postao svaki pojedinac sam odgovoran, a ne cijelo pleme²⁾. Mojsija nije dirao plemenske veze, pošto socijalna organizacija nije dopuštala tako zamašnu reformu, pa je zato morao da ostavi i krvnu osvetu. Mojsija je doduše nastojao, da ublaži krvnu osvetu. Učinio je to tako, da je šest gradova odredio kao utočišta za nehotimične ubojice, a osim toga odredio je, da se osveta samo na ubojici samome smije izvršiti³⁾. I ovdje se razabire, da babilonsko pravo nije uplivalo na starojevrejsko, jer je i ovdje tora pridržala ponajstariju pravnu formu.

Veliki broj sličnih dokaza sa područja kulture, ratarstva, trgovine, prometa, državne upravne, pravnog života i vojske mogu da potkrijepe ovo shvatanje o važnosti babilonskih iskopina za bibliju. Već Lehmann-Haupt doprineo je nehotimično u poglavljima: »Berührungen zwischen dem altbabylonischen und dem israelitischen Recht« i »Gemeinsemitisches im babylonischen und im israelitischen Recht«⁴⁾ bezbrojne dokaze za našu tvrdnju, koje ali zbog kratkoće nećemo da opetujemo. Ali naše dokazivanje time još ni izdaleka nije iscrpljeno. Važnost babilonskih nalaza možemo da osvjetlimo i sa drugih strana.

1. Mnogobrojni ženidbeni ugovori, što su ih iskapanjem u staroj Babiloniji našli, utvrđuju § 128 Hammurapijevog zakona, prema kojemu brak bez ženidbenog ugovora nije bila valjana ženidba. Ženidbeni zakon biblije vrlo je manjkav, pa ga moramo rekonstruisati iz sadržaja raznih događaja i iz najstarije usmene predaje, koja je u talmudu strogo razlučena od kasnijih odredaba i promjena. Nije to samo puka hipoteza, kad ustvrdimo, da su i Jevreji u najstarije vrijeme sklapali bračne ugovore i pismenima ih zabilježili. Samo, ako stoji ova naša tvrdnja, možemo da razumijemo ženidbeni ugovor, štoga sadržaje jevrejski papirus, nadjen u Assuanu. Ženidbeni ugovor providjen je mnogobrojnim, detaljiranim klauzulama, pa je zacijelo trebalo mnogo stotine godina, dok je taj ženidbeni ugovor poprimio ovu obzirivu, čvrstu formu, koja se brine za sve moguć-

¹⁾ Vidi M. Löhr: Israels Kulturentwicklung, Strassburg 1911, str. 30f.

²⁾ Vidi Landersdorfer, str. 103 i D Feuchtwang u MGWJ. 1904. str. 397.

³⁾ Vidi biblijska mjesta navedena pod bilj. 40 i Kalt, str. 72.

⁴⁾ Lehmann-Haupt, str. 247ff.

nosti, koje bi eventualno mog'le nastupiti. Nalaz babilonskih ženidbenih ugovora potvrđuje nam u punoj mjeri ispravnost ovog naziranja, koje sasvim odgovara duhu biblije¹⁾.

2) Mnogi babilonski natpisi dokazuju povjesnu istinitost mnogih biblijskih priča, koje je premudra biblijska kritika označila bajkom. Iskopine nadalje dokazuju, da su mnoga biblijska vlastita imena i imena mjesta zbilja postojala, prema tome fantazmagorije, koje za podatke biblije kažu, da su izumljeni, spadaju u carstvo snova²⁾. Stoga i Lehmann-Haupt kaže, o zbilja čudnovato tačnom izveštaju, što nam ga daje Geneza u svom 14. poglavlju, »enthält nicht bloss wertvolle historische Kunde, sondern entwirft von einer wichtigen Epoche ältester orientalischer Geschichte ein zutreffendes Gemälde, das die Kontrolle der Keilschriften verträgt, deren Nachrichten aber auch wirksam ergänzt«³⁾.

3. Ludwig Blau konstatovao je u posljednjoj svesci časopisa »Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums«⁴⁾, da su stari Izrael i stari Orijent rabili ženidbene i rastavne ugovore s jednakim tekstem. Tek 1000 godina nakon proroka Hozeje (ovaj je živio u 8 stoljeću), ustali su rabini protiv ovih formula, i ustanovili nove. Ovu napadnu pojavu, kako je nazivlje Blau, možemo protumačiti time, što su poslije Hammurapijevog vremena ukinute one prasemitske formule, koje je Blau našao u starobabilonskim ugovorima. Židovski pako narod, kako se to još i danas zapaža, mnogo je cijenio tradiciju, pa su se te starosemitske formule održale sve do talmudskog vremena. Tek pod babilonsko-asirskim utjecajem poprimili su rabini formule, koje su u Babiloniji važile još od Hammurapijevih vremena⁵⁾. Do istog rezultata ćemo doći, kad promotrimo formule civilnog prava i konvencijonalnih kazni, što ih Blau u svojoj raspravi obradjuje u drugoj i trećoj tački. Kraj toga našli bismo još mnogo toga, što se razvilo na isti način.

Nadalje je velika važnost babilonskih nalaza za hebrejsko jezikoslovlje, pa se rano zapazilo značenje babilonskog jezika za leksikalno istražnje hebrejskog. Veze između oba jezika su očite. Usko srodstvo izkazuje se ne samo u riječima već i na formalno gramatičkom i etimološkom području u stilističkim frazama i u paralelnom razvitku tehničkih im značenja. Mnogo

¹⁾ O tome vidi moje djelo: Die Urkunden im Talmud, I. dio, Berlin 1912. str. 67f. i mnogobrojnu babilonsku literaturu, što je navedena u bilješkama.

²⁾ Vidi Delitzsch: Zweiter Vortrag über Babel und Bibel, Stuttgart 1908 str. 2, te biblijska vlastita imena i imena mjesta navedena u Genesisius-Buhl-ovom priručnom riječniku.

³⁾ Lehmann-Haupt, str. 8 i usporedi Eerdmans, Alttestamentliche Studien, II. dio, str. 49.

⁴⁾ MGWJ. 1925. str. 139ff.

⁵⁾ Starobabilonske, a i novobabilonske formule navadja Blau: Die jüdische Ehescheidung und der jüdische Scheidebrief, II. dio, Budapest 1912. str. 15 i 19, no ne dolazi do istog zaključka.

se učenjaka bavilo tim pitanjem, primjerice Müller¹⁾, Perles²⁾, Winkler³⁾, Pick⁴⁾, N. M. Nathan⁵⁾, Sarsowski⁶⁾, Schorr⁷⁾, König⁸⁾, J. Theis⁹⁾, J. N. Epstein¹⁰⁾, Feuchtwang¹¹⁾, Zimmer¹²⁾ i drugi. Usprkos toga etimologija obiju jezika nije još dovoljno iscrpljena, ali ipak je korist ovih leksikalnih studija već i danas velika za razumijevanje mnogih mjesta u bibliji i talmudu. Ta mjesta, koja su još do nedavna bila potpuno nerazumljiva, objašnjena su uz pomoć babilonsko-asirskog jezičnog blaga.

Da nam se ne predbaci jednostranost i da naš prikaz orijentalnih iskopina ne ograničimo samo na babilonske nalaze, nastojat ćemo, da u glavnome prikažemo i važnost iskopina cijelog Orijenta. U tu ćemo svrhu još nekoliko riječi kazati o starojevrejskim natpisima na Sinaju i o egiptologiji.

Godine 1904—5 priredila je Egypt. Exploration Fund pod vodstvom. W. M. Flinders Petrie-a ekspediciju u područje sinajskih mina. Ovoj je ekspediciji uspjelo, da učini nekoliko otkrića od vrlo velikog značenja. Pronađeno je više spomenika i natpisa, za koje je već i Petrie ustanovio, da predstavljaju alfabetsko pismo. Tek je Hubertu Grimme-u¹³⁾ uspjelo, da ispravno odgleda ova pismena. On je ustanovio, da su ova pismena temelj jevrejskom alfabetu, a natpisi su sastavljeni u čistom jevrejskom jeziku. Sudeći po imenima egipatskih kraljeva, što se u tekstu spominju, potječu ovi spomenici iz god. 1500—1447. O sadržaju bilo bi još prerano govoriti, samo napominjemo, da neki misle, da je ove spomenike sastavio veliki naš zakonodavac Mojsija. Dok ne uspije ovaj natpis savršeno pročitati, moramo se zadovoljiti mišlju, da će se time u velike obogatiti naša manjkava povijest i činjenicom, da smo upoznali najstarije jevrejsko pismo.

Javnost baš nije suviše obavještena, kako je napadna savršena suglasnost egipatskih natpisa, što su prošlih decenija nadjeni, s podacima biblije. Ovi natpisi potvrđuju pače i tačnost naše poslijebiblijske predaje. Prema vijestima egipatskih natpisa moramo primjerice da lučimo vrijeme, kad su općeno svi Izraeli-

¹⁾ Vidi izvrsni hebrejski prevod Hammurapijevih zakona u D. H. Müllera.

²⁾ Babylonisch-biblische Glossen, u Orientalische Literaturzeitung VIII. Nr. 4—5.

³⁾ Keilinschriftliche Bibliothek, V. Glossar.

⁴⁾ Talmudisches und Assyrisches, Berlin 1902.

⁵⁾ U Orientalische Literaturzeitung, VI. 1903. str. 182.

⁶⁾ MGWJ. 1912. str. 600 i Hakedem I. str. 23—27.

⁷⁾ Einige hebräisch-babylonische Redensarten, u MGWJ 1909. str. 428ff.

⁸⁾ Babylonien und die Deutung des Alten Testaments, 1911.

⁹⁾ Sumerisches im Alten Testament, 1912.

¹⁰⁾ Zur babylonisch-aramäischen Lexikographie, u Festschrift für Adolf Schwarz, Berlin und Wien 1917. str. 317ff.

¹¹⁾ Assyriologische Studien u MGWJ. 1905. str. 257ff.

¹²⁾ U riječniku Genesis-Buhl-a.

¹³⁾ Althebräische Inschriften vom Sinai. Alphabet. Textliches, Sprachliches mit Folgerungen. Hagen i. W. 1923. vidi Volter: Die althebräischen Inschriften vom Sinai und ihre historische Bedeutung, Leipzig 1924.

ćani bili pod prisilnim radom i vrijeme, kada ih se sistematski decimiralo, a to naglašava i naša literatura poslije biblijske periode I godine »teškog pritiska« su utvrđjene. U vrijeme, kad se uvećao pritisak na Izraeličane, vladao je u Egiptu kraj Menephta. Uzalud je prema vijestima biblije, tražio Mojsija slobodu za Izraeličane. Povede ih stoga iz Egipta te podju iz Ramsesa prema Crvenom Moru. Menephta povede svoju vojsku na Izraeličane, i ovdje saznajemo počeo onaj čudesni događaj, kako se more rastavilo. Prema talmudskoj predaji nije egipatski kralj Menephta zaglavio u Crvenom Moru, a ispravnost ove predaje dokazuje činjenica, da je prije nekoliko godina nadjena mumija ovog kraja. Propast egipatske vojke u Crvenom Moru, kako to biblija javlja, nalazi svoju potvrdu u tome, što je časom, kad su Izraeličani ostavili Egipat, u Egiptu nastupila potpuna anarhija. Ova nam označuje početak propadanja države, što je potrajalo nekoliko stoljeća. Prema tome katastrofa u Crvenom Moru znači obratište egipatske povijesti¹⁾. Svrćamo još pozornost na riječi glasovitog egiptologa Spiegelberga, koji je još prije 21 godinu napisao, da se u biblijsku priču o boravku izraelitskog naroda u Egiptu potpunoma možemo pouzdati. I kad egipatski spomenici ne bi potvrdili, da su Jevreji bili potlačivani, bilo bi smiješno pretpostavljati, da su Izraeličani, narod svijestan i ponosan, sami sebi pripisali ovakovu sramotu²⁾.

Ako nam je uspjelo, da ovim recima pobudimo interes za veliku važnost pronalazaka starog Orijenta, tad nam se želja ispunila. Mislimo, da smo dokazali, kako točno poznavanje orijentalne povijesti i raznih iskopina daje po najbolju apologetiku protiv onih bjesomućnih napadaja, koji imaju očigledno svrhu, da okaljaju bibliju i povijest Izraela. Još nam se namiče pitanje, nije li od prijeke potrebe, da se u višim razredima srednjih škola unutar okvira vjeronauke predaje i povijest starog Orijenta i odnošaj mu spram biblije i povijesti Izraeličana. Na ovo se pitanje može odgovoriti samo jasno, no za sada nećemo u nj potanje zalaziti.

¹⁾ Vidi izvrsnu raspravu S. Jampel-a: Die Hagada aus Aegypten, Frankfurt a. M. 1911.

²⁾ Spiegelberg: Der Aufenthalt Israels in Aegypten im Lichte der ägyptischen Monumente, 1904. str. 20f. Spiegelberg dobro napominje na str. 18: „Für den ägyptischen Staat war der Auszug Israels ebenso gleichgültig wie für den römischen die Kreuzigung Christi, über die uns keine römische Inschrift, kein römischer Schriftsteller berichtet hat, weil das für uns weltgeschichtliche Ereignis damals nur lokales Interesse beanspruchen konnte“.

